

- c) Hueleza kuhusu asili ya sifa, tabia au hali.
- d) Hutumia mbinu ya uhuishi.
- e) Huwa na maadili.

Umuhimu

- a) Kueleza sababu ya tabia, hali au sifa Fulani.
- b) Kuonya dhidi ya tabia hasi kama vile ulafi.
- v) **Ngano za mazimwi**
⇒ Hadithi ambazo wahusika ni mazimwi.

Sifa

- a) Wahusika ni mazimwi
- b) Mazimwi huwakilisha sifa hasi za binadamu k.m ulafi, ukatili, uovu n.k.
- c) Hujaa uharibifu.
- d) Huwa na matumizi mengi ya fantasia.
- e) Kipengele cha safari hujitokeza k.v. kwenda nchi za mbali kutafuta suluhisho.
- f) Ushindi hujitokeza (mazimwi hushindwa).
- g) Ni kazi ya kubuni.
- h) Huwa na maadili.
- i) Mazimwi huwa na sifa zinazokiuka mipaka ya binadamu k.m. kinywa kisogoni, jicho moja kubwa, n.k.

Umuhimu

- a) Kukashifu tabia ya uovu, ulafi, na ukatili.
- b) Kutanaocharisha dhidi ya kuwapa ulafi, ukatili n.k.
- c) Kutia moyo waliodhulumwa kuwa waliowanyanyasa wataadhibiwa siku moja.
- vi) **Ngano za Mashujaa**
⇒ Ambazo zinazohusu watu waliotenda matendo ya kishujaa katika jamii zao kama vile kuokoa jamii.

Sifa

- a) Kipengele cha motifu au kusafiri nchi za mbali, kupigana na mazimwi kuokoa jamii.
- b) Husawiri mapigano kati ya wema (lila) na ubaya (fira).
- c) Uovu huwakilishwa na mazimwi au viongozi dhalimu
- d) Hatimaye wema hushinda uovu kwa juhudi za mashujaa
⇒ Ngano za mashujaa ni za kubuni ilhali katika mighani, mashujaa wanaaminiwa waliishi.

Umuhimu

- a) Kuhimiza uzalendo na ujasiri miongoni mwa vijana.

- b) Kuhimiza ujasiri miongoni mwa vijana.
- c) Kusifu mashujaa katika jamii
- d) Kuelimisha jamii kwa kuwapa maarifa ya kukabiliana na changamoto, inda na ila.
- e) Kuhimiza uzalendo kwa kuhimiza watu kuiga mashujaa na kupigania jamii.
- f) Kuonya dhidi ya matendo hasi k.v. ukatili.
- g) Kuhimiza watu kutokata tamaa
- vii) **Ngano za mtanziko**
⇒ Hadithi ambapo mhusika hukabiliwa hali ngumu ya kuamua baina ya mambo wawili au zaidi yanayomkabili.

Sifa

- a) Wahusika ni wanyama au binadamu.
- b) Ni kazi ya kubuni.
- c) Mhusika hulazimika kufanya uteuzi mgumu.
- d) Hali mbili au zaidi zinazotatanisha huwepo.

Umuhimu

- a) Hutuerevusha jinsi ya kupambana na hali ngumu.
- b) Kuonya/urahadharisha dhidi ya kupoteza.
- c) Kukuza uwezo wa kupima mambo na kutenda kila muhimu.
- d) Kuonya dhidi ya kutenda bila kuwaza kwa kina.

viii) Ngano za Kimafumbo

- ⇒ Ambazo huwa na maana ya ndani/iliyofichika.

a) Istiara

- ⇒ Hadithi ambayo maana yake huwakilisha maana nyingine iliyofichika k.v. hurafa ambapo wanyama huwakilisha binadamu.

b) Mbazi

- ⇒ Hadithi fupi inayotolewa inayotolewa kama mfano kumkanya au kumwelekeza mtu k.v. katika biblia.

2. Hadithi za Kisalua/Kihistoria

i) Mighani

- ⇒ Hadithi za mashujaa/majagina wa jamii fulani k.m. Rwanda Magere wa Waluo, Fumo Liyongo wa Wapate, Koome Njue wa Wameru, Wangu wa Makeri wa Wakikuyu na Syokimau wa Wsakamba.

Sifa

- a) Huhusu mashujaa wa jamii fulani.
- b) Wahusika hupambana na hali ngumu inayosababishwa na maadui.
- c) Wahusika hupewa sifa na uwezo

- j) Huimbwa tu au huambatana na kucheza.
- k) Huweza kuandamana na shughuli fulani k.v. arusi, kazi, matanga, n.k.
- l) Huwa na muundo maalum wa beti, mistari, vina, n.k.

Majukumu

- a) Kuburudisha k.m. tumbuizo.
- b) Nyenzo ya kiuchumi kwa baadhi ya watu.
- c) Kuliwaza k.m. mbolezi.
- d) Kuhimiza watu wakiwa kazini k.m. hodiya.
- e) Kuelimisha kuhusu suala fulani k.m. ukimwi, ufisadi, n.k.
- f) Kuhimiza uzalendo k.m. za siasa na taifa.
- g) Kumbembeleza mtoto aache kulia au alale k.m. bembelezi.
- h) Kukashifu/kukejeli mwenendo mbaya k.v. uchoyo, vivu, n.k.
- i) Kufunza maadili au tabia inayokubaliwa na jamii k.v. ukarimu, uaminifu, n.k.

Ubaya wa nyimbo

- a) Kutumiwa kueneza hisia za kikabila.
- b) Kutia watu kasumba.
- c) Hutumiwa kueneza propaganda ili kushawishi watu.
- d) Kupotosha kimaadhi k.v. kuhimiza zina.
- e) Mtu ukizizoea humlevya.

Aina za nyimbo

i) Bembelezi/bembea

- ⇒ Nyimbo zilizoimbwa kumbembeleza/kumwongoa mtoto aache kulia au alale.

Sifa

- a) Huimbwa na mama au walezi.
- b) Aghalabu huwa fupi.
- c) Huimbwa kwa sauti ya chini.
- d) Huimbwa kwa sauti nyororo.
- e) Zina mapigo ya polepolena taratibu.
- f) Huwa na mahadhi mazuri.
- g) Huimbwa aghalabu mtoto akiwa amebewa kwa mbeleko na mwimbaji akimpapasapapasa.
- h) Zina urudaji wa maneno ya kibwagizo.
- i) Huwa na lugha ya kushawishi k.v. kutoa ahadi ya kununulia mtoto zawadi.

Majukumu

- a) Kumnyamazisha mtoto anapolia.
- b) Kuwaongoa watoto walale.
- c) Kutumbuiza watoto.

- d) Kusuta wasiowapa watoto malezi mema.
- e) Kuonya mtoto dhidi ya tabia hasi k.v. kulia ovyo.
- f) Kusifu mtoto.
- g) Kuonyesha msimamo wa jamii kuhusu mtoto.
- h) Kumfariji mtoto k.m. kutokana na kuumia akicheza.

ii) Nyimbo za watoto/chekechea

- ⇒ Zilizoimbwa na watoto wakati wa kucheza/shughuli zao

Majukumu

- a) Kuburudisha watoto.
- b) Kuwaelimisha watoto kuhusu jamii.
- c) Kukuza umoja na ushirikiano baina ya watoto kwa kuwajumuisha pamoja na kucheza bila kujali kabila, tabaka, n.k.
- d) Kukashifu tabia hasi miongoni mwa watoto k.v. uchoyo.
- e) Kukuza ubunifu miongoni mwa watoto wanapobuni nyimbo zinazooana na michezo yao.
- f) Kuifanya michezo ya watoto ipendeze.

iii) Nyimbo za sifa/kuo

- ⇒ za kusifu au kusifu mtu kwa mchango wake katika jamii.

Sifa

- a) Huweza kuwa nyiso, za arusi za kutawazwa n.k.
- b) Huimbwa katika muktadha maalum k.v. arusini, jandoni, n.k.
- c) Hutumia sitiari au kufananisha na mnyama, mkuki, n.k.
- d) Hupiga chuku sifa za anayesifiwa.

Majukumu

- a) Kusifu mtu kutokana na matendo yake mazuri.
- b) Kutangaza mchango na mafanikio ya anayesifiwa.
- c) Kukuza uzalendo kwa kuhimiza watu kuiga matendo mazuri ya anayesifiwa.
- d) Kuburudisha watu katika sherehe fulani.
- e) Kuangazia matendo ya wahusika.

iv) Hodiya/yimbo za Kazi

- ⇒ Zilizoimbwa wakati wa kazi.

Sifa

- a) Huimbwa watu wakifanya kazi k.v. uwindaji, ukulima, uvuvi, ubaharia, n.k.
- b) Huimbwa na mfanyakazi mmoja au kundi lao.
- c) Zina maneno ya kuhimiza.
- d) Urefu wake hutegemea kazi.
- e) Mdundo hutegemea kasi ya kazi ikama

wafanyakazi kwa waajiri wao.

- b) Mhadhara
- ⇒ Hotuba inayotolewa kwa hadhira fulani kufafanua somo au mada fulani.
- c) Kumbukizi
- ⇒ Hotuba zinazohusu tukio fulani la kihistoria kuhusu mtu au kitu.
- d) Mahubiri
- ⇒ Hotuba zinazohusu masuala ya kidini.
- e) Taabili
- ⇒ Hotuba kuhusu aliyeaga dunia zinazohusu sifa zake nzuri.

ii) Malumbano Ya Utani

⇒ Mazungumzo ya kutaniana.

Aina

- i) Utani wa mawifi na mashemeji
- ii) Utani wa marafiki
- iii) Utani wa vijana
- iv) Utani wa watoto
- v) Utani wa marika/ watu wa hirimu moja
- ⇒ *Wewe ni mweusi kiasi kwamba ukiingia chumbani taa zinazimika.*
- vi) Utani wa mababu/mabibi na wajukuu
- ⇒ *Ee mume wangu, mbona walala mapema hivi? Utawezaje kulilinda boma letu ikiwa wewe ndiwe wa kwanza kujizika kitandani.*
- vii) Utani wa maumbu (nduguni/cata)
- ⇒ *Wewe unajifanya isisi? Na juzi baba alikukemea kiyoyo tu ukaanza kute emeka kama kondoo aliyenyeshewa.*
- viii) Utani wa mazishi
- ⇒ *Afadhali umekufa tukakuzika, sasa maghala yetu yatasalimika.*
- ix) Utani wa makabila/ki ukoo
- ⇒ *Wakikuyu wanapenda pesa kiasi kwamba maiti ikisikia mlio wa sarafu inaweza kufufuka.*
- ⇒ *Wakamba wa ukoo wa Akanga wanapenda nyama kiasi cha kula kijusi cha mbuzi.*

Sifa

- a) Huwa kati ya watu wawili au makundi mawili ya watu.
- b) Hufanywa kwa kujibizana papo hapo.
- c) Hufanywa kwa njia isiyo ya kuudhi.
- d) Hutumia maneno ya mizaha.
- e) Hutumia lugha ya ucheshi.
- f) Hufanywa na watu wenye uhusiano mzuri.
- g) Huchukua njia ya ushindani kila mmoja akitaka kumpiku mwenzake.
- h) Wataniano huwa wamekubaliana

kufanya hivyo.

- i) Hufanyika katika wakati unaofaa sio baada ya kukutana tu.
- j) Huhusisha masimango au kumkumbusha mtu wema uliomtendea.
- k) Hutumia chuku sana kuisitiza au kukejeli sifa fulani hasi.
- l) Huhusisha wakati mwingine utaniaji wa wasiokuwepo ukiambatanishwa na uigizaji wa kuchekesha.
- m) Hutegemea uhusiano ulio kati ya wanajamii au makabila.
- n) Huandamana na sherehe kama matanga.

Umuhimu

- a) Kuburudisha kutokana na ucheshi.
- b) Kuimarisha urafiki wa watu walio na uhusiano mwema wanaotania.
- c) Hustawisha ufundi wa lugha.
- d) Kukashifu tabia hasi k.v. ulafi, uchoyo, wivu, n.k.
- e) Kukosoa wanajamii kwa njia ya kejeli/dhihaka
- f) Kuimarisha umoja na ushirikiano kati ya wanajamii.
- g) Kuliwaza k.m. unaofanywa wakati wa maomumozo.
- h) Kukua na kudumisha mila na desturi za jamii.
- i) Kukuza utangamano baina ya watu na wanajamii wanapokuja pamoja na kutaniana.
- j) Kuhimiza watu kujieleza kwa uwazi kwa kupunguza urasmi miongoni mwa wanajamii.
- k) Hudhihirisha uhusiano mwema baina ya watu wa jamii fulani.

Changamoto Sasa

- a) Mabadiliko katika jamii yaliyosababisha baadhi ya wanajamii kupoteza nyenzo hii.
- b) Kuingiliana kwa watu wa jamii mbalimbali.

iii) Soga

⇒ Mazungumzo ya kupitisha wakati yasiyozingatia mada maalum.

Sifa

- a) Hutokea baina ya watu wa rika moja.
- b) Humithilisha uhalisia badala ya kuunakili.
- c) Hutumia chuku na kufanywa ljambo lionekane kama halina uhalisia.
- d) Hukejeli watu au hali fulani.
- e) Wahusika ni wa kubuni.

- f) Hutumia vichekesho kupunguza ukali wa ukweli uliomo.
- g) Wahusika hupewa majina ya wanajamii husika.
- h) Huwa na mafunzo au maadili.

Umuhimu

- a) Kuburudisha kwa kuchekesha.
- b) Kufunza maadili.
- c) Kukejeli matendo yasiyofaa katika jamii
- d) Kukuza ubunifu baina ya washiriki.
- e) Kufunza kuhusu matendo na tabia za kibinadamu.
- f) Huwa msingi wa utani unaokuwapo katika jamii.
- g) Kuonya na kutahadharisha dhidi ya tabia siyokubalika.

iv) Mawaidha

⇒ Mazungumzo ya kutoa ushauri kuhusu jambo fulani.

Sifa

- a) Huwasilishwa mbele ya watu.
- b) Hugusia takriban vipengele vyote vya maisha ya binadamu.
- c) Aghalabu hutolewa na watu wenye umri mkubwa.
- d) Hulenga maudhui maalum na ya aina nyingi kutegemea jinsia, umri, shughuli, n.k.
- e) Hutumia lugha ya kibembeleza na isiyoonyesha ukali.
- f) Hutumia lugha ya kuathiri misia.
- g) Huwa na ufasaha mkubwa wa lugha.
- h) Ni mawazo mazito kuhusu maisha.
- i) Hutolewa katika miktadha rasmi na isiyo rasmi.
- j) Ujumbe hulenga hadhira maalum k.m. ya kike au kiume.
- k) Hutumia fani nyingine za fasihi kama methali, misemo, ngano, nyimbo n.k. kupitisha mawaidha.
- l) Huibua maadili yanayohitaji kuzingatiwa.

Muundo wa Mawaidha

- a) Utangulizi
  - ⇒ Kutoa kauli ya kuvutia makini ya hadhira k.v. 'Utu uzima huenda na uwajibikaji', au kueleza kiini cha mawaidha.
- b) Mwili
  - ⇒ Kutoa wosia, maonyo, maelekezo kutegemea suala analotolea mawaidha akitumia jazanda, kupanda na kushuka kwa sauti, kimya, miondoko, kubadilisha kasi ya

kuzungumza, kudondoa semi za watu maarufu, n.k.

- c) Hitimisho
  - ⇒ Kuonyesha msimamo kuhusiana na suala analozungumzia.
  - ⇒ Kushirikisha hadhira ili kujua msimamo wao kuhusu suala alilowausia.
  - ⇒ Hadhira kutoa changamoto kuhusiana na mawaidha yanayotolewa.

Umuhimu wa mawaidha

- a) Kuelekeza jamii kimaadili.
- b) Kuelekeza kuhusu jinsi ya kukabiliana na changa moto maishani.
- c) Kushauri jinsi ya kutenda jambo fulani.
- d) Kujasirisha waoga na kuwapa ukakamavu.
- e) Kuwaondolea wanajamii ujinga.
- f) Kuhifadhi na kuendeleza mila na desturi za jamii.
- g) Njia ya kipato kwa baadhi ya watu.
- h) Kuelimisha kuhusu maarifa ya kuendeshea maisha, matumizi na matarajio ya jamii.

v) Ulumbi

⇒ Ukweli na ustadi wa kuzungumza kwa uhodari mkubwa.

Miktadha Ambamo Ulumbi Hutumika Katika Jamii

- a) katika mijadala mbungeni
- b) katika hotuba za kisiasa
- c) katika mahubiri maabadini
- d) katika mijadala shuleni
- e) kortini
- f) katika shughuli za kijamii k.v. posa
- g) katika sala/dua
- h) katika maapizo
- i) katika malumbano ya utani
- j) katika majigambo/vivugo

Sifa

- a) Hufanywa mbele ya hadhira.
- b) Huwa na lengo maalum k.v. kushawishi, kuelimisha, kushauri n.k.
- c) Hutumia tamathali za usemi kwa ufanifu mkubwa k.v. chuku, misemo, methali, n.k.
- d) Lugha huwa yenye mvuto na ufasaha.
- e) Hutumia lugha yenye taharuki na ushawishi.
- f) Unenaji huambatana na utumizi wa ishara/ viziada lugha.
- g) Uwasilishaji huwa sahili na wenye ujumbe mzito.
- h) Huwa na urudiaji mwingi ili kusisitiza na kuvutia usikivu.

vita kama vile mkuki na ngao kuonyesha aliyotenda.

- d) Anayejigamba huvaa maleba kuambatana na jambo analojisifia.

vi) Utambaji

⇒ Usimulizi wa hadithi unaoambatana na uigizaji.

⇒ Huwa na matumizi ya viziuzui.

vii) Mazingira

⇒ Uigizaji wa maumbile asilia

- e) Ngoma za wanawake
f) Ngoma za tohara
g) Ngoma za wanaume
h) Ngoma za sherehe
i) Ngoma za vijana
j) Ngoma za unyago na jando

Sifa

- a) Huandamana na muziki na ala ya muziki k.v. ngoma.
b) Ngoma huhezewa mahali wazi na penye hadhira.
c) Wachezaji huvaa maleba maalum kulingana na funzo linalonuiwa.
d) Huwa na wahusika aina mbili; watendaji na watazamaji kwa wakati mmoja.
e) Huweza kuandamana au kutoandamana na sherehe.
f) Hutofautiana kulingana na aina ya nusika.

Umuhimu

- (a) Kuburudisha kwa ufundi wa kwanza kwa kuzingatia miondoko.
(b) Kitambulisho cha jamii kwani kila moja ina aina yake ya ngoma.
(c) Kuhifadhi na kuendeleza tamaduni za jamii husika.
(d) Kukuza uzalendo kwa kuwafanya wanajamii kuionea fahari jamii yao.
(e) Kukuza umoja na ushirikiano kwa kujumuisha watu pamoja.
(f) Kuelimisha kwa kupitisha mafunzo na maarifa.

ii) Matambiko

⇒ Utoaji wa kafara kwa Mungu, miungu, pepo au mizimu ili wasaidiwe kutatua shida, kutoa shukrani au kuomba radhi.

Sifa

- g) Hutolewa na wazee maarufu walioteuliwa.
h) Hufanywa nahali maalum k.v. pangoni, mwituni, n.k.
i) Huandamana na sala.
j) Huandamana na utoaji kafara k.v. kuchinja mbuzi, n.k.
k) Huandamana na maombi.

yaliyozunguka jamii ya watu k.v. sauti za wanyama.

⇒ Kuna matumizi ya viziuzui, matawi n.k.

Sanaa ya Maonyesho

i) Ngoma

⇒ Uchezeshaji wa viungo vya mwili kuambatana na mdundo au miondoko maalum.

Aina

- a) Ngoma za wazee
b) Ngoma za arusi
c) Ngoma za kufukuza mapepo
d) Ngoma za kuaga mwaka

iii) Maigizo Ya Uganga wa Ramli

Sifa

- a) Mganga hujitia kujua kwa hivyo vitendo vyake ni maigizo ya uganga wa madaktari.
b) Mengi katika matendo ya mganga hayana mashiko.
c) Aghalabu kafara hutolewa.
d) Waganga wanapopiga bao huvaa maleba kama ngozi, vibuyu, pembe, n.k.
e) Huweza kuwa na fimbo maalum.
f) Lugha maalum anayodai kuitumia kuwasiliana na misimu.
g) Mizimu humshauri mganga kuhusu ugonjwa na tiba inayofaa.
h) Mganga humchanja mgonjwa na kumpa dawa za miti shamba.

Umuhimu

- a) Wakati mwingine mizizi ya mganga huponya.
b) Huwapa watu matumaini hasa walio na magonjwa yasiyo na tiba.
c) Dawa za mganga hupunga mashetani kwa wagonjwa wake.
d) Hukutanisha ulimwengu wa mizimu na ulimwengu halisi.
e) Waganga huburudisha wanapoigiza.

Hasara

- a) Mgonjwa huenda asipone kwani matendo mengi ya mganga ni ya kukisia.
b) Dawa za uganga zaweza kumdhuru mtu.
c) Malipo ni ghali na mtu hata aweza kufilisika akitafuta tiba ya ugonjwa usiopona.
d) Mazingira ya uganga husheheni uchafu mwingi.